

A TENGELICI MAJOROK ÉS SZŐLŐHEGYEK TÁRSADALOMFÖLDRAJZI VIZSGÁLATA

ARDELEAN-TAKLER ANNAMÁRIA - PINTÉR JÁNOS – BAJMÓCY PÉTER

HUMAN GEOGRAPHY OF THE MANORS AND WINE HILLS OF TENGELIC

The population of Tengelic started to decline in the second half of the 20th century because of out-migration and aging of the population especially in the outskirts (manors and wine hills) of the village. There are 11 outskirts settlements in Tengelic (10 manors and a wine hill), which is one of the largest numbers of populated manors in Hungary among all the settlements. The outskirts of Tengelic lost their original functions and characteristics, but we can see a strong differentiation among them by population size and functions. The common characteristics of them are the aging and exchange of population lack of working places and services, degradation of the buildings and the decline of agricultural function. The dominant function nowadays is the residential one in all manors and wine-hills of Tengelic. The connection between the outskirts and the central village is weak because of the large distance and the lack of transport connections. In the future the underpopulation and the increase of social problems are probable.

BEVEZETÉS

Hazánk településszerkezetének egyik legfőbb jellegzetessége, hogy a népesség jelentős része különböző típusú külterületi lakott helyeken él (BAJMÓCY ET AL. 2018). Közülük egykor meghatározóak voltak a majorok: a 20. század elején a mai ország területén több mint 4600 majort tartottak nyilván. Az elmúlt évtizedek során nagy részük elpusztult: a 2011-es népszámlálási idején számuk 1202-re, népességük az eredeti népesség 11-12%-ára csökkent (BALOGH 2015, BAJMÓCY et al. 2018).

Napjainkban különösen nehéz a majorokban zajló folyamatok vizsgálata, hiszen pusztán statisztikai adatok alapján történő beazonosításuk nem lehetséges. Egyrészt, mert a majorok jelentős része nem őrizte meg eredeti üzemműködési-lakóegyüttes jellegét, így funkcionális besorolás alapján nem lehet őket lehatárolni. Másrészt, nem minden major maradt meg külterületi lakotthelyként, számos közülük beolvadt a település központjába, egyéb belterületté nyilvánították, vagy teljesen önálló településsé vált, gyakran egyedül elnevezésük utal egykori eredetükre (pl.: puszta, szállás, major) (BALOGH 2015, MASINKA 2018). Ezért, amennyiben fel kívánjuk tárni e településtípusokban zajló társadalmi folyamatokat, elkerülhetetlen az empirikus kutatás (BALOGH 2015).

A vizsgálatunk tárgyát képező Tengelic a majorok számát tekintve országos szinten kiemelkedő település. A külterületi népesség aránya 2011-ben 19% volt,

ettől számos alföldi tanyás település magasabb értékkel rendelkezik, ám a külterületi majorok népességarányát tekintve már az első tízben van országosan. Jelenleg kilenc lakott külterületi majorral rendelkezik, ezt a számot csak Mezőhegyes éri még el, valamint Tamási haladja meg Magyarországon. Szintén e két város után szorul a harmadik helyre Tengelic a külterületi majorok 2011-es össznépességszáma alapján is. Emellett egy egyéb belterületi státuszú major (Jánosmajor) is található még Tengelicen, valamint egy szintén egyéb belterületi státuszú, ma is jelentős népességű szőlőhegy (Szőlőhegy), mely a huszadik század közepén a Dunántúl egyik legnagyobbja volt. Az elmúlt évtizedek alatt azonban Tengelic e településrészei a társadalmi-gazdasági változások következtében funkcionálisan jelentősen átalakultak, népességük pedig szerkezeti és demográfiai átalakuláson ment keresztül. Kutatásunk célja, hogy hogy feltárjuk társadalmuk jellegzetességeit, valamint feltárjuk anyatelepülésükhöz fűződő kapcsolatukat.

1. ANYAG ÉS MÓDSZERTAN

Annak érdekében, hogy választ kapjunk a feltett kérdésekre, statisztikai adatok elemzése mellett empirikus felméréseket végeztünk, amely terepbejárást, valamint a külterületi lakónépességet érintő kérdőíves felmérés készítését foglalta magába.

A statisztikai elemzés során a település népességszámának változására vonatkozóan végeztünk elemzéseket, melyhez a Központi Statisztikai Hivatal (KSH) által közzétett népszámlálási adatokat használtuk fel. Az empirikus felmérés során terepbejárást végeztünk azzal a céllal, hogy megismerjük a vizsgálandó központi belterületen kívüli településrészeket és feltárjuk mindazokat a jelenségeket, amelyek a rendelkezésre álló hivatalos településszintű statisztikai adatbázisokból nem mutathatók ki. Ehhez kapcsolódóan megvizsgáltuk az ingatlanok funkcióját, valamint fizikai állapotát, melyek meghatározásánál a külső megjelenés vizsgálatán alapuló osztályozási rendszert alkalmaztunk.

Az empirikus kutatás második felében lakossági kérdőíves felmérést végeztünk Tengelic 11 külterületi lakott részén, melynek során 60 kérdőív került kitöltésre. Az elemzés a Microsoft Excel, valamint az IBM SPSS program segítségével történt. A vizsgált településrészek az alábbiak voltak: Szőlőhegy, Júliamajor, Jánosmajor, Vadászmajor, Katalinpuszta, Kishídja, Alsóhídvég, Középtengelic, Felsőtengelic, Középhídvég, Alsótengelic.

2. TENGELIC KÜLTERÜLET TÍPUSAI

Vizsgálatunk idején a település népessége 2216 főt számlált (2017) melynek mintegy 40 %-a központi belterületen kívül, a 11 major, illetve szőlőhegy

valamelyikén élt. A településszint alatti népesség eloszlására vonatkozóan csak a népszámlálási adatok állnak rendelkezésre, de az akkori adatok alapján is jól látható, hogy a településrészek népessége nem egyenletes, elhelyezkedésükből, funkciójukból, valamint múltjukból adódóan jelentős különbségek figyelhetők meg. Az elkövetkezendőkben a vizsgálat szempontjából fontosabb külterületi településtípusok kerülnek ismertetésre.

2.1. MAJOROK

Tengelic külterületi lakott helyeinek jelentős része egykor majorként funkcionált: egyfajta földterületekként, amely valamely nagybirtok üzemviteli, igazgatási központja volt, másrészt pedig egy településforma, amely gazdálkodó munkások vagy akár a birtok tulajdonosának lakóhelyeként szolgált (*ORTUTAY 1977*). A majorok vizsgálatával számos tudomány foglalkozik, ebből adódóan egyetemes, mindenki számára teljesen elfogadott definíciója nem létezik (*BAJMÓCY – BALOGH 2012*). Pontos meghatározását tovább nehezíti, hogy fogalma az elmúlt évszázadok során folyamatosan változott a politikai-gazdasági trendeknek megfelelően, ami együtt járt a majorok társadalmának változásával is (*MIKLE 2019; PÓCSI et al. 2008*). Általánosságban azonban elmondható, hogy a majorok viszonylag kis népességgel rendelkező települések (10-50 fő), melyek morfológiájukban és genezisükben elkülönülnek a hazai településállomány többi részétől, emellett térbelileg is elkülönülő egységet alkotnak (*BAJMÓCY – BALOGH 2012*).

A majorok előzményei a prédiумok, amelyek a földesúr gazdasági üzemének voltak tekinthetők, de az ott dolgozók lakhelyeként is funkcionáltak. A 13. században azonban a jobbágytelkek elterjedésével ez a munkaszervezeti forma egyre inkább visszaszorult, helyükön pedig parasztgazdaságok jöttek létre, ahol már az egyének is érdekelté váltak a termelésben. Azokat a földterületeket melyek viszont továbbra is a földesurak kezén maradtak, jobbágyokkal és bérmunkásokkal műveltették meg, így létrejöttek a majorok kezdetleges formái (*FRISNYÁK 1990, KRISTÓ et al. 2002*) bár jelentése ekkor még földterületet és nem földesúri gazdaságot takart (*BAJMÓCY – BALOGH 2012*). Habár sokáig ezek megnevezésére is a prédiум kifejezést használták, idővel ezt elkezdte felváltani a major, majorság vagy az allódiум kifejezés (*PÓCSI et al. 2008*). A 16. századtól kezdve a majorok száma jelentős növekedésnek indult, de mint földterület és település csak a 19. századtól jelenik meg, köszönhetően annak, hogy a földbirtokosok a jobbágyfelszabadítás után a felszabadított, ám telek nélkül maradt egykori jobbágyaikat a majorságokra költöztették, ahol mezőgazdasági cselédként foglalkoztatták őket szerződéses keretek között (*BEREND – RÁNKI 1987, PÓCSI et al. 2008, KOZÁRI 1999, KRISTÓ et al. 2002*).

A majorok a 19. századtól 1945-ig a kapitalista mezőgazdasági termelés legfőbb szinterei voltak (*PÓCSI et al. 2008*). Sikereségüket jól mutatja, hogy a 20.

század elejére az ország egyik legnagyobb számban előforduló külterület típusává váltak: hazánk mai területén 1900-ban mintegy 4600 majort tartottak nyilván, melynek 70%-a Dunántúlon volt (*BALOGH - BAJMÓCY 2011*). A második világháborút követően azonban a nagybirtokrendszer megszüntetése és a földosztás, később pedig a mezőgazdaság szocialista átszervezésének következtében a majorok elvesztették birtokközpont funkciójukat és pusztulásnak indultak, vagy új funkcióval ruházták fel őket (pl. szociális otthon, TSZ-központ stb.). A munkahelyek megszűnésének, illetve a mezőgazdaság gépesítésének következtében a népesség jelentős része elköltözött más településekre, vagy a település központjába, a helyben maradók helyzetét pedig tovább nehezítette az, hogy a korabeli településpolitika nemigen támogatta, sőt gyakran kifejezetten akadályozta a külterületek fejlesztését. Mindezen folyamatok együttesen vezettek a majorok népességszámának zuhanásához, fizikai degradációjához és jelentős részük megszűnéséhez. (*BAJMÓCY - BALOGH 2012*). E folyamat eredményeként 1960-1990 között a majorok elvesztették népességük 77%-át (*BAJMÓCY et al. 2018*).

A rendszerváltást követően a gazdasági környezet átalakulása, valamint az önálló önkormányzatok megszervezése jelentős változást hozott a majorok számára (*MIKLE 2019*). 1990 után az ország külterületi népessége növekedésnek indult, de ez a folyamat differenciáltan jelent meg, melynek faktora elsősorban a földrajzi elérhetőség és a közlekedési infrastruktúra kiépítettsége, ezért leginkább a nagyváros környéki területekre korlátozódott (*BAJMÓCY et al. 2018*). Napjainkban ezeken a területeken koncentrálódik a külterületi népesség közel kétharmada, kedvező elérhetőségük miatt vonzó célpontjai a lakossági és az ipari szuburbanizációnak egyaránt. Azok a majorok, amelyek jó megközelíthetőséggel rendelkeznek, a társadalmi folyamatok következtében falusias átalakuláson mennek keresztül, népességük gyarapszik, területükön új funkciók és szolgáltatások jönnek létre. Mindez azonban együtt jár a külterületi népesség társadalmának erőteljes differenciálódásával, a településkép és területhasználat átalakulásával, melynek következtében a település elveszíti egykori majorság jellegét (*BAJMÓCY - BALOGH 2012*). Ezzel szemben a központoktól távol eső, rossz elérhetőséggel rendelkező majorokban a társadalom marginalizációja, elszegényedése, a népesség csökkenése és elöregedése, illetve elcigányosodása figyelhető meg, amely együtt jár a munkahelyek és a szolgáltatások megszűnésével, az épületállomány elértéktelenedésével és slumosodásával. Mivel az értéktelenné váló ingatlanok eladhatatlanná válnak, az itt élő népességnek elköltözni sincs lehetősége, így ezek a települések egyre inkább a társadalmi szegregáció terepeivé válnak (*VASÁRUS 2016, MASINKA 2018*).

2.2. SZŐLŐHEGYEK

A szőlőhegyek olyan külterületi lakott helyek, amelyek egykor szőlő- és gyümölcsművelési céllal kerültek kialakításra. Történetük a 13-14. századra

nyúlik vissza, de akkoriban elsősorban a hegyek szőlővel betelepített részét értették rajtuk. A 14. századtól kezdve sajátos jogállással rendelkeztek a munka intenzív jellege és a befektetések szükségessége miatt. A 16. századtól területileg, közigazgatásilag és jogilag elkülönültek az önállósuló szőlőhegyi birtokos-közösségek, majd a 16-17. század között autonómiájuk a földbirtokosok és földesurak nyomására korlátozódott. A 18. század közepétől jelentős változások következtek be, mivel az egyes vármegyék saját hatáskörükben próbálták szabályozni a szőlőhegyeket, ekkor indult meg a mai településképre is hatást gyakorló egyutcás szalagtelkes szerkezet elterjedése. A 19. század végén a szőlőhegyek fejlődési pályáját megtörte a szőlőgyökértetű járvány, amely az 1880-as években a dombvidéki, kötött talajú magyar borvidékek szőlőiben jelentős pusztítást végzett. A filoxéravész utáni válság enyhítése céljából minisztériumi szintre helyezték a hegyközségek irányítását és az 1884. évi önkormányzati törvény újra létrehozta őket. A munkaigény következtében területükre kiköltözési hullám indult el. Ekkorra alakul ki a szőlőhegyek eszményi formája, amelyben a területet kerítés és árkok más néven gypű vette körül a lopás és vadkár megelőzése érdekében. 1894 után számos hegyet faluhoz csatoltak, sokukat önálló településsé, vagy majorrá nyilvánították (*ÉGETŐ 1974, ÉGETŐ 1978, ÉGETŐ 2003, ÉGETŐ 2004, MOHOS 2007*).

A szőlőhegyek területhasználat és funkcionális differenciálódása az első világháború kirobbanását követően indult meg: a harcok miatti munkakimaradások, valamint a trianoni határrendezés miatti piacvesztés következtében a szőlőtermesztésből származó haszon jelentősen lecsökkent. Az elmaradt nyereség kompenzálása céljából olyan egyéb jövedelmező tevékenységek kezdtek elterjedni, mint a bányászat, vagy a turizmus. A második világháborút követően a szőlőhegyeket, mint önálló entitásokat megszüntették, és egészen 1994-ig nem állt vissza a szőlőhegyi rendtartás (mindössze 1958 és 1968 között működtek átmenetileg) (*MOHOS 2008, ZACHAR 2005*). A külterületeket érintő korlátozások következtében népességszámuk drasztikusan csökkent: 1960-1990 között lakosságuk több mint felét veszítették el. A mezőgazdasági termelés szempontjából kedvezőbb adottságokkal rendelkező hegyek nagy részét táblásművelés alá vonták, azokban pedig amelyek jó megközelíthetőséggel rendelkeztek megindult a zártkertesedés és ezzel együtt a beépülés (*ÉGETŐ 2004, ÓNODI - CROS KÁRPÁTI 2002, ZACHAR 2005*). A rendszerváltás után a legtöbb szőlőhegyre vagy zártkerti szabályozás érvényesült, vagy a 1994. évi CII. törvény által helyreállított hegyközségek sajátos rendtartása.

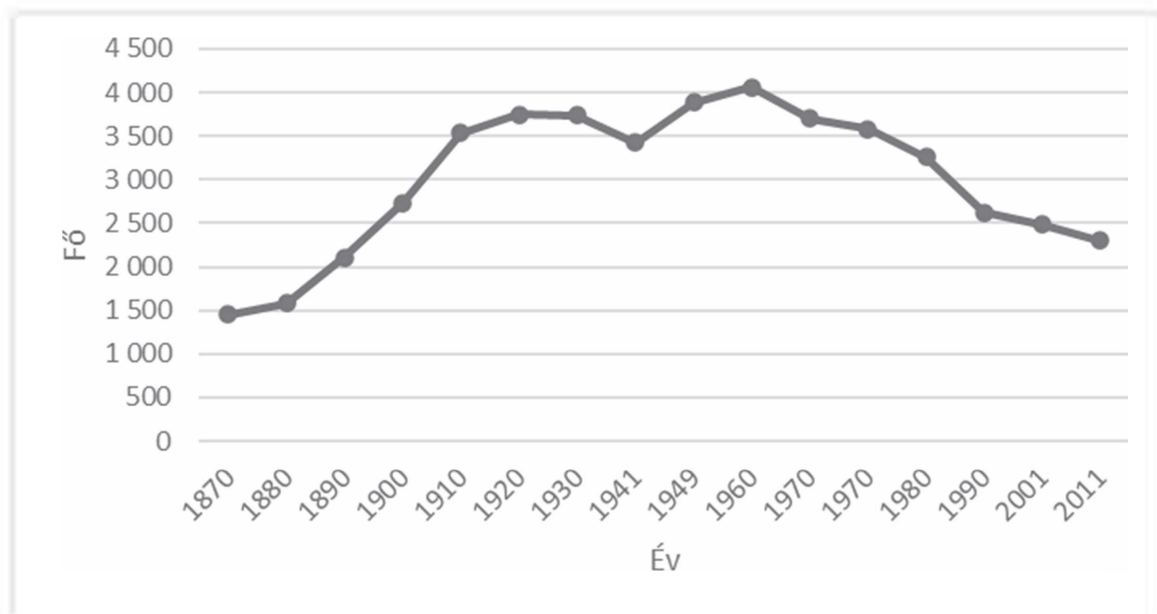
3. TENGELIC RÖVID BEMUTATÁSA

Tengelic település a Mezőföld déli részén található a Paksi járásban, Szekszárd és Paks között közel azonos távolságra (23-25km). Kedvező földrajzi helyzete miatt a megyeszékhely és a járási központ egyaránt jól megközelíthető a 63.

számú főúton, az M6-os autópályán, valamint a MÁV 46-os számú vasútvonalán keresztül. A település jelentős alapterülettel rendelkezik (70,93 km²), melynek oka elsősorban a külterületi lakott helyek száma, illetve központtól való jelentős távolságuk.

Területe már a 18. század elején is uradalmi birtokként szolgált, ahol extenzív gazdálkodást (elsősorban külterjes állattartást) folytattak, a mai település közvetlen előzménye azonban csak 1851. május 20-án alakult meg Gindlicsalád adóközség néven. A település ún. eszmei község volt, vagyis a teljes népessége külterületeken lakott. A település eleinte medinai, szedresi, majd kölesdi irányítás alatt állt, közigazgatási székhelye csak 1907-ben került át Kistengelicre, és ekkor nyerte el önállóságát is. Mai nevét azonban csak 1931-ben kapta meg Dr. Csapó Dániel községbíró javaslatára. Területén az állattenyésztés mellett (ló, szarvasmarha, sertés, baromfi) takarmánynövény és gabonafélék termesztésével foglalkoztak (FARKAS - TEMESI 2007).

1. ábra: Tengelic népességszámának változása, 1870-2011
Figure 1. Population change of Tengelic, 1870-2011

Forrás: Népszámlálási adatok alapján saját szerkesztés

A település fejlődése az első világháborúig töretlen volt. Népessége 1870 és 1910 között 2,5-szeresére növekedett, amelyben jelentős szerepe volt a svábok, valamint a földnélküli zsellérek betelepülésének (1. ábra). A növekvő népesség szükségessé tette a települési funkciók és szolgáltatások bővítését (kórorvosi szolgálat, kápolna, iskola), melyek a központi belterületté alakuló Kistengelicen csoportosultak, ám a népesség nagy része a majorokban és a szőlőhegyen élt. Ebben az időszakban épültek ki a település vasútmegállói (1883-ban Kölesd-Tengelic, Hidja-Pusztapáti, 1910-ben Tengelic) is (FARKAS - TEMESI 2007).

Tengelic gyarapodásának az első világháború vetett véget: A földosztás, amelyet az állam a világháborút követő szegénység kezelése érdekében hirdetett meg, csak tovább fokozta a kiszolgáltatottságot és nem oldotta meg a feszültséget a cselédség és a birtokosok között: a településen ugyan közel 480 család jutott megművelhető földterülethez, de a mindössze 2-3 holdas törpebirtokok nem voltak elegendőek ahhoz, hogy biztosítsa számukra a megélhetést. Sokak az újonnan megszerzett területeik eladására, vagy bérbeadására kényszerültek. Az 1920-as évek végétől kibontakozó gazdasági válság csak tovább súlyosbította a törpebirtokosok helyzetét: 1933-ban mintegy 164 család szorult gabonasegélyre, a munkanélküliek száma pedig 140-160 főre emelkedett. A gazdasági helyzet romlását tovább fokozták a háború közelsége miatti állami intézkedések is (erdőterületek honvédelmi igénybevétele, Horthy Miklós repülőalaphoz való pénzbeli hozzájárulás stb.). A második világháborút követően területén lévő akkori kilenc majort államosították és mintagazdasággá alakították, az állami gazdaság központját pedig a középhídvégi Benreiderkastélyba helyezték el (FARKAS - TEMESI 2007). Tengelic lakossága az 1960-as népszámlálás idején érte el a maximumát. Ettől kezdve azonban a népessége folyamatosan csökkent: 1960-1990 között a település elvesztette népességének 57 %-át, amely mögött elsősorban a külterületi, illetve egyéb belterületi (Jánosmajor, Szőlőhegy) népesség számának csökkenése állt (1. táblázat). A rendszerváltozás követően a település népességének csökkenése ugyan lelassult, de továbbra is a lakosság szám csökkenése figyelhető meg.

1. táblázat: Tengelic településrészeinek népességszám változása 1960-2011

Table 1. Population change of major outskirts of Tengelic, 1960-2011

Megnevezés	1960	1970	1980	1990	2001	2011
Központi belterület	1737	1713	1863	1620	1520	1466
külterületek	1363	1102	793	561	520	436
egyéb belterületek	909	845	604	439	446	394
Szőlőhegy	687	619	437	308	329	294
Júliamajor	141	150	146	112	128	130
Alsótengelic	230	173	153	140	148	119
Jánosmajor	222	226	167	131	117	100
Felsőtengelic	135	116	75	48	53	57
Katalinpuszta	163	134	118	90	51	42
Kishídja	80	54	39	26	34	32
Vadászmajor	82	77	47	39	25	31
Középhídvég	122	110	61	53	47	17
Alsóhidvég	257	172	115	47	33	7
Középtengelic	143	114	39	6	1	1
Összesen	4009	3660	3260	2620	2486	2296

Forrás: helységnévtári adatok alapján saját szerkesztés

4. AZ EMPIRIKUS KUTATÁS EREDMÉNYEI

A település szerkezete sajátos felépítésű, mivel a központi belterületet jelentős számú egyéb belterületi és külterületi lakott helyek veszik körül, melyek egykor majorként funkcionáltak. A majorok létrejöttékor a lakóhely és üzemforma szerepet töltöttek be, melyekben a mezőgazdasági termelés folyt. Azonban e funkciók az elmúlt évtizedek során meggyengültek, illetve átalakultak, jelentős hatást gyakorolva ezzel az adott településrész népességszámára és társadalomszerkezetére.

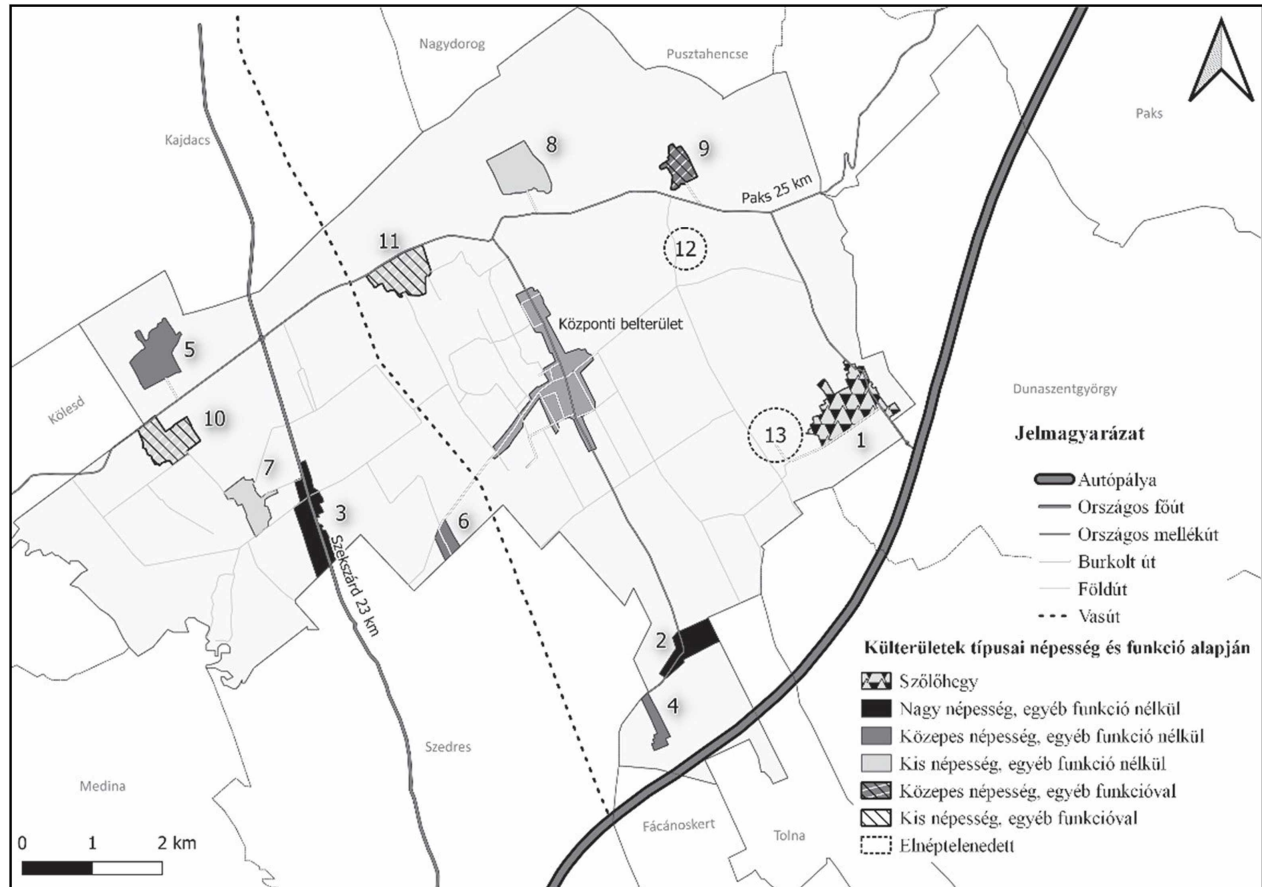
4.1. A TEREPEBJÁRÁS TAPASZTALATAI

A terepebjárás tapasztalatai, a népességszám és a területhasználat alapján a Tengelichez tartozó központi belterületen kívüli településrészeit hét típusba soroltuk (2. ábra).

Az első típust Szőlőhegy egyedül képezi, amely olyan jelentős népességszámmal rendelkező településrész, melyben a lakófunkció dominál. A lakónépessége 2011-ben 294 fő volt, a falurészen található lakások száma pedig 171 darab. A lakások állapota főként az átlagos kategóriába sorolható, de elszórtan találhatunk rossz állapotú, egykor gazdasági épületként szolgáló ingatlanokat, valamint jó és újszerű épületeket is. A településkép egységesnek tekinthető, falusias, elsősorban egyszintes parasztházak utcák jellemzőek, melyekhez gyakran tartozik néhány melléképület is. A szőlőhegyi múltra elsősorban a kis méretű telkek és a szűk utcák utalnak. Szőlőhegyen néhány kereskedelmi funkcióval bíró épület is található, ilyen például a kocsmá, az élelmiszerbolt és a művelődési ház.

A második típust a nagy népességű, de gazdasági funkciójukat elvesztett majorok alkotják. Ide sorolható Júliamajor és Jánosmajor. Júliamajor Tengelic központjától számítva 4 kilométer távolságra, Szedres központjától pedig 6 kilométerre helyezkedik el. Megjelenésében a belterülethez hasonló településrész, melyet egyszintes parasztházak alkotnak. Napjainkban a népessége hozzávetőlegesen 130 fő. Területén 53 lakás található, melyek között hasonló arányban vannak jelen rossz, közepes és jó állapotúak. A közepes állapotú épületek jellemzően a Szedrest Tengelicel összekötő betonút mellett sorakoznak, a rossz állapotú épületek pedig a belső területen csoportosulnak. Valamennyi lakóingatlanhoz melléképület és földterület is tartozik, de mezőgazdasági hasznosításuk nem jellemző.

2. ábra: Tengelic településrészeinek elhelyezkedése és típusa, 2017
 Figure 2. Type and location of the outskirts of Tengelic, 2017

Forrás: Saját szerkesztés

1= Szőlőhegy, 2= Júliamajor, 3= Jánosmajor, 4= Vadászmajor, 5= Katalinpuszta,
 6=Kishídja, 7= Alsóhídvég, 8= Középtengelic, 9= Felsőtengelic, 10= Középhídvég, 11=
 Alsótengelic, 12= Nyulasmajor, 13= Hangospuszta

A típus második tagja Jánosmajor, mely napjainkban egyéb belterület státusszal bír. Tengelic központjától 8 kilométerre található, ezzel szemben a szomszédos település, Szedres központjától mindössze 4 kilométer választja el. Jelenleg a negyedik legnépesebb településrész, 2011-ben 100 fő lakosa volt az itt lévő lakóingatlanok száma pedig 44 darab, melyek nagy része földszintes 20. század elején épített tornácos vályogból készült parasztház, amelyek a települést hosszában átszelő 63-as főút két oldalára fűződnek fel. A házakhoz jellemzően gazdasági épületek is tartoznak, amelyeket csak néhány esetben hasznosítanak. Az épületek nagyrészt lakófunkciót töltenek be, az alapszolgáltatások hiányoznak, bár még állnak az egykor boltként, kocsmaként üzemelő épületek. Jelenleg az egykori iskola épülete tölti be a közösségi ház és szükség esetén az orvosi rendelő funkcióját. Néhány ház üresen áll, melyről a gondozatlan porta és a rossz műszaki állapot tanúskodik. A közműhálózat kiépítettsége hiányos, az ingatlanok vezetékes gázellátással nem rendelkeznek, illetve a szennyvíz-

elvezető rendszer sem került kiépítése. A többi majortól eltérően egykoron evangélikus sváb lakosság jellemezte.

A harmadik típust a közepes lakónépséggű, de egyéb funkcióval nem rendelkező külterületi településrészek alkotják. Ide tartozik Vadásmajor Katalinpuszta és Kishídja. Vadásmajor Tengelic belterületétől mindössze 5 kilométeres távolságban fekszik és Szedrestől is azonos távolságra található. Mára a major lakónépsége mindössze 31 fő. A lakóházak számát egyéb források 20 darabra teszik, de a terepbejárás során csak 15 épület került feljegyzésre. Az épületek állapota jónak, illetve közepesnek mondható, a lakóépületekhez legtöbb esetben tartozik gazdasági épület is.

Katalinpuszta település központjától 8 kilométeres távolságra fekszik, azonban Kölesdtől mindössze 5 kilométerre helyezkedik el. Napjainkban a település lakossága 42 főre tehető. A hajdani major egy körülbelül 1 kilométer hosszú bekötőúton közelíthető meg a Paksról Kölesdre vezető országútról. Legnagyobb nevezetessége az itt található, jelentős épület művészettörténeti értékkel is bíró Schell-kastély, amely jelenleg az állam tulajdonában áll. A kastély egy buszforduló közepén foglal helyet az egykori gazdasági épületek pedig a kastélytól távolabb, egy ligetes területen állnak, többségében lakatlanul. A bekötőúton található közös udvarú négy darab egyszintes ikerház, illetve az erdő mélyén található vadórház kivételével szinte csak romokból áll a településrész. A még használatban lévő épületek lakófunkcióval bírnak, kivételt csak a vadórház képez. A kastély és a hozzá tartozó majorsági cselédházak megmaradtak ugyan, de azok is üresen és romosan állnak az erdőben.

A típus harmadik tagja Kishídja, amely a település központjától 3 kilométeres távolságra található. A legutóbbi népszámlálás idején népessége 32 fő volt, területén pedig 17 lakás található, melyekhez jellemzően megművelt földtulajdon tartozik, de gyakoriak az elhagyatott, gondozatlan használaton kívüli telkek is. A településrészen alapvetően egyszerre vannak jelen a kifejezetten rossz állapotban lévő épületek, illetve a jelenleg is épülő, valamint már elkészült modern, nagy területű lakóházak. A településrészen értékes épített örökség található, melyek meghatározzák Kishídja településképét.

A negyedik típust a kis népességű, egyéb funkció nélküli egykori majorok alkotják, úgy, mint Alsóhídvég és Középtengelic. A Jánosmajortól alig 500 méterre található Alsóhídvég a 63. számú fő közlekedési útról közelíthető meg egy sáros zúzottköves leágazáson át. A területen található Jeszenszky-kastély ma műemlékvédelem alatt áll, mégis rendkívül rossz állapotban van, ezért 2016-ban kísérletet tettek az épületek védettségének a feloldására, mely azonban nem járt sikerrel. Az egykori majort és annak épületeit a hazai agrárszektor egyik legkiemelkedőbb agráróriása birtokolja, amellyel a kastély felújításával kapcsolatosan viták folynak. A hosszú távú hasznosítási tervek kialakítását követően kerülhet majd sor a további jelentősebb felújítási munkálatokra. A házak nagy része romos, ma már csak pár ember lakja a majort.

Középtengelic a község központjától számítva 3 kilométeres távolságra található. A területen található a Csapó-kastély és a hozzá tartozó park. A kastély a nyolcvanas évekig raktárként szolgált, a rendszerváltozást követően magánkézbe került és megkezdődött az épület helyreállítása. A külterület fennmaradása kérdéses a rendkívül alacsony lakossága miatt (1 fő). A jövőben szükség lenne a kastély és környezetének helyrehozatalára és megóvására.

Az ötödik típust Felsőtengelic képezi, amely olyan közepes népességgel rendelkező major, ahol a lakófunkció mellett megjelenik a kereskedelem és a vendéglátás, ugyanis a major közvetlen szomszédságában található a Hotel Orchidea elnevezésű szálláshely, amely 24 fő számára biztosít munkahelyet. Az épületekhez csak csekély számban tartoznak földterületek ebből következően nem jellemző a növénytermesztés és az állattartás sem. A szintén a területen található a Benyovszky-kápolna, valamint a Benyovszky-tó, amely az egykori mocsaras-lápos terület maradványa. Maga a major a település központjától 5 kilométeres távolságra található. Népessége 57 fő a területén található lakások száma pedig 26.

A hatodik típust azok a majorok képezik, amelyek kis népességűek, de a lakófunkció mellett egyéb funkcióval is rendelkeznek. Ide tartozik Középhídvég és Alsótengelic. Középhídvég 9 kilométerre található Tengelic központjától, Kölesdtől azonban mindössze 4 kilométer választja el. Népessége 17 fő, a területén található épületek száma 19. A terület jelentős részét az Alsóhídvégnél már említett gazdasági szervezet birtokolja. Itt található a Bernrieder-kastély, amely napjainkban irodáknak ad otthont. Tőle DK-re egykori cselédházak, gazdasági épületek találhatóak. Az országútra kivezető út mentén található hét épület is, amely lakófunkciót tölt be.

Alsótengelic 4 kilométeres távolságra helyezkedik el a település központjától. A 2011-es népszámlálási adatok szerint lakónépessége 119 fő, de ez a viszonylag magas népességszám a kastélyban kialakított 1948 óta működő szociális otthonnak köszönhető, amely 2002-ig időotthonként, azóta pedig szenvedélybeteg rehabilitációs intézményeként szolgál. Az egykori major területén mindössze 9 vályogból készült lakóház található, minden más épület az intézmény tulajdonát képezi.

Végül a hetedik típust a ma már népességgel és funkcióval sem rendelkező külterületek alkotják, melyek közül Hangospuszta és Nyulasmajor található a település mai közigazgatási határain belül. Hangospuszta az 1900-as népszámlálás idején sem rendelkezett jelentős népességgel, lakossága mindössze 69 főre volt tehető. A hangosi uradalom munkásainak csak kisebb hányada élt helyben, többségüket a vetlei és szőlőhegyi telepről verbuválták, akik munkalehetőség érdekében elhagyták korábbi otthonaikat és Hangosba telepedtek át. Az évtizedek során a pusztát fokozatosan összeépült Szőlőhegygel és elnéptelenedése is erre vezethető vissza. Az egykor itt élők beköltöztek Szőlőhegy belsőbb területeire, így a korábban virágzó major az 1960-as

évtizedben lakatlanná, majd elhagyatottá vált. Területén ma gaz lepte romos épületcsoportok sorakoznak, az egykori majorhoz azonban betonút vezet, melyet jórészt homok fed (FARKAS - TEMESI 2007).

Az elnéptelenedett külterületek csoportjának másik tagja Nyulasmajor, amely a Nyulas-tó partján létesült egykori település, nem messze Tengelic belterületétől. Pusztulását a település központjának vonzó hatása és a kövesút hiánya okozta: az egykori lakosság fokozatosan Tengelic központi területeire költözött, amely Nyulasmajor elnéptelenedéséhez vezetett az 1950-es évtizedben. Mára egyetlen lakóház sem maradt fenn, mindössze egyetlen istálló maradványa látható a területen (FARKAS - TEMESI 2007).

4.2. A KÉRDŐÍVES FELMÉRÉS EREDMÉNYEI

A kérdőív válaszai alapján megállapítható, hogy a külterületi népesség az elmúlt évtizedek társadalmi-gazdasági folyamatainak következtében jelentős részben kicserélődött. A majorok lakosságának 73%-a már nem helyben született és a megkérdezettek 94%-a nem is ismert olyat a településrészen, akinek valamely családtagja, vagy felmenője majorsági cselédként szolgált volna. A beköltözők 21%-a érkezett a település központjából, 33% pedig Szekszárdról, de jelentős azoknak az aránya is, akik a közeli települések valamelyikéből költöztek az egykori majorok területére (21%). Ezzel szemben Szőlőhegy népességének többsége már helyben született, de a beköltözöttek aránya is jelentős (32%), akiknek 43%-a a megye valamely városából (Bonyhád, Paks, Szekszárd), 57%-a pedig a közeli községekből érkezett (Fadd, Szedres).

A vizsgált településrészekben jellemző folyamat az elöregedés. Ugyanakkor jelentős különbség mutatható ki az egykori majorok és Szőlőhegy demográfiai összetétele között. A vizsgált területek közül Szőlőhegy népessége tekinthető a legfiatalosabbnak: a népesség 20%-a volt 65 év feletti (Tengelic:22%), a gyerekkorú népesség aránya pedig 13 % (Tengelic: 12%). Ezzel szemben az egykori majorok népessége erőteljesen elöregedett: a háztartások népességének 76%-a volt 65 év feletti, a 14 év alattiak aránya pedig mindössze 4%.

A háztartások összetétele kifejezetten homogén képet mutatott. A nagycsaládos háztartások csak kis számban voltak jelen. Szőlőhegyen a válaszadók mintegy 39 %-a egyedül élt, 30 %-a másodmagával, és mindössze 4% volt, akinek a háztartása 4 főt számlált. Ezt alátámasztották a megkérdezettek megítélései is. A válaszadók 61%-a szerint a településrészen egyáltalán nem, illetve inkább nem volt jellemző a sokgyerekes családok száma, és mindössze 13% gondolta úgy, hogy inkább jellemző. A majorok esetében a háztartások legnagyobb részét a két- (41%) illetve háromfős (30%) háztartások alkották, de szintén jelentős arányban voltak jelen azok, ahol csupán egyetlen lakos élt (24%), és mindössze 5 % volt azoknak a háztartásoknak az aránya, ahol legalább

4 fő lakott. A megkérdezettek 47%-a úgy ítélte meg, hogy településrészén nem igazán, vagy egyáltalán nem jellemzőek a nagycsaládosok.

Szőlőhegyen a válaszadók mindössze 30%-a végzett mezőgazdasági tevékenységet, de kizárólag önellátási céllal. A megkérdezettek 43%-a tartott valamilyen haszonállatot, de szintén csak önellátási célból. Ezzel szemben a majorok esetében lakosság több mint a fele (57%) rendelkezett mezőgazdasági hasznosítású földterülettel, de 77%-a kizárólag önellátás céljából termelt, és mindössze 23% eladásra is. A válaszadók 31%-a tartott valamilyen haszonállatot kizárólag önellátás céljából (70%) ugyanakkor jellemző volt az értékesítési célú állattartás (30%). Az eredmények alapján megállapítható, hogy ugyan a mezőgazdasági termelés jellemző volt a vizsgált területeken, gazdasági szerepe jelentősen visszaszorult és egyre inkább a lakófunkció dominanciája figyelhető meg.

A helyi gazdasági tevékenység visszaszorulásából adódóan a külterületi lakónépesség életében meghatározó szerepet játszik az ingázás. Szőlőhegyen a jelentős számú népesség jelenlétének köszönhetően kiépültek az olyan alapszolgáltatások, mint az élelmiszerbolt, a háziorvosi ellátás és a postai szolgáltatás, amelyeket a népesség jelentős része helyben vesz igénybe. Ugyanakkor az alap szintű oktatási intézményekért (óvoda, általános iskola) a település központjába kell utazniuk. A nagyobb bevásárlásokat, a művelődést és szórakozást (mozi, könyvtár) valamint a kórházi ellátást viszont már valamelyik közeli városban intézik (általában Szekszárd).

A majorok esetében az alapszintű szolgáltatások teljes hiánya volt megfigyelhető, így azokat a településrészükön kívül kényszerültek igénybe venni a lakosok. A háziorvosi ellátást a legtöbben a központi belterületen veszik igénybe (87%), de a mindennapi bevásárlás esetén Szedres vonzó hatása is kimutatható (27%). A gyógyszerértékesítési szolgáltatások esetében a népesség jelentős szétvonódása figyelhető meg: Szedres, 11%; Szekszárd 32%; Tengelic 54%. A szépészeti és kozmetikai szolgáltatásokat pedig 10% helyben, 23% Szedresen, 17% Szekszárdon veszi igénybe, és mindössze 43% Tengelicen. A központi szolgáltatásokat: nagyobb bevásárlásokat (Szekszárd, 75%), kórházi ellátást (Szekszárd 100%) a majorok lakosai a lakosok közeli városokban veszik igénybe.

Mivel a válaszadók jelentős része (36%) nem rendelkezett személyautóval, az elérhetőség szempontjából a tömegközlekedés szerepe kiemelkedő a szükségletek kielégítése miatt. A helyiek véleménye szerint azonban a tömegközlekedés nem biztosít megfelelő összeköttetést a település központja és Szőlőhegy között. Mindössze napi három buszjárat nyújt lehetőséget a központi belterületre történő eljutásra, amit a válaszadók 68%-a nem tart elegendőnek. Ezzel szemben a jelentősebb központok irányába az autóbuszjáratok gyakorisága kedvezőbb: Szekszárd és Szőlőhegy között 8 közvetlen és számos átszállásos járat közlekedett naponta. A vizsgált területek közül Szőlőhegy az

egyetlen, ahonnan Szekszárdra és Paksra is egyaránt indulnak közvetlen járatok (2. táblázat). 2019-re azonban csökkentették a járatok számát, ezzel kevesebb lehetőséget nyújtva a közlekedésre. A válaszadók 59%-a elégedett volt a Szekszárd felé irányuló járatok számával, 27% pedig semlegesen ítélte meg. A Paks felé irányuló tömegközlekedési lehetőségekkel pedig, 38% volt megelégedve és szintén 38% volt azok aránya, akik semleges véleményt fogalmaztak meg. Az elérhetőség szempontjából szinté érdekes eredmény, hogy a településrésztől alig 1 km-re található M6-os autópályát a megkérdezettek nem említették semmilyen kontextusban, ami alapján arra lehet következtetni, hogy a lakosok életében semmilyen szerepet nem játszik.

A 10 lakott major közül hét rendelkezik buszmegállóval, ami országosan is kiemelkedő, talán ennek is köszönhető a tengelici majorok relatíve kedvező helyzete. A majorok esetében a buszjáratok számát tekintve a megelégedettség vegyes képet mutat. A település megközelíthetőségét a majorok lakosainak 35%-a találja problémásnak az elégtelen számú buszjárat miatt. Hasonlóan rossz a megítélésük a közeli városok felé irányuló járatok számával kapcsolatban: Paks esetében 47%, Szekszárd esetében pedig a 33% tapasztalja úgy, hogy nem megfelelő a járatok sűrűsége. A kedvező közlekedési helyzet alapja az is, hogy a lakott majorok és szőlőhegyek közül csak Alsóhídvég nem rendelkezik szilárd burkolatú úttal, valamint a két már elnéptelenedett major sem rendelkezett.

Szőlőhegyen a válaszadók 91%-ában nem alakult ki kötődés a Tengelic iránt, ugyanakkor településrészük iránti elköteleződésük erősnek mondható, a válaszadók 72%-a érzi magáénak, amelyben meghatározó a vidéki idill, amit a csönddel, nyugalommal és természetközeli környezettel azonosítanak. A majorok esetében nagyobb különbségek figyelhetők meg a kötődés erősségének megoszlásában, de alapvetően többségben vannak azok, akik nem érzik magukénak Tengelicet (65%) de jelentős részt képeznek azok, akik semlegesen viszonyulnak a településhez (16%) és mindössze 19% az, aki kötődik a településhez. Az anyatelepülés iránti gyenge kötődés elsősorban a település központjától való távolságra és a nehéz megközelíthetőségre vezethető vissza, amely korábban (sikertelen) elszakadási törekvésekhez is vezetett Jánosmajor, Középhídvég és Katalinpuszta esetében. A települések közötti közigazgatási határok egyébként korábban is többször változtak, Felsőhídvég Kölesdhez került át, a Szedres környéki majorok pedig a második világháború után kerültek Tengelictől Szedreshez. Tengelic déli részének majorjai (Júliamajor, Vadászmajor) a 20. század első felében még Simonmajorhoz (a mai Fácánkert) tartoztak, majd részben Szedreshez, később pedig teljes egészében Tengelichez kerültek. Fácánkert Szedres javára is veszett majorokat.

2. táblázat: Buszjáratok száma Tengelic településrészei és a környező települések között egy átlagos munkanapon, 2017

Table 2. Daily number of buses between the outskirts of Tengelic and the nearby settlements, 2017

Megnevezés	Tengelic	Kölesd	Szedres	Szekszárd	Paks
Tengelic	-	0	7	7	3
Katalinpuszta	0	0	2	2	0
Középhídvég	0	2	2	2	0
Jánosmajor	0	0	12	12	0
Felsőtengelic	7	0	6	6	0
Alsótengelic	3	0	2	2	0
Szőlőhegy	4	0	0	5	6
Júliamajor	7	0	7	7	0
Vadászmajor	7	0	7	7	0
Alsóhídvég	0	0	0	0	0
Kishídja	0	0	0	0	0
Hangosmajor	0	0	0	0	0
Középtengelic	0	0	0	0	0
Nyulasmajor	0	0	0	0	0

Forrás: menetrendek.hu alapján saját szerkesztés

ÖSSZEGZÉS

Tengelic népessége a 20. századot megelőző időszakban növekedett, a második világháborút követően azonban csökkenő tendenciát mutatott, melynek során 1960-1990 között elvesztette népességének 44%-át. A rendszerváltozást követően a népesség fogyása ugyan mérséklődött, de a népesség elöregedésének következtében továbbra is tényleges fogyás figyelhető meg. A népességfogyás leginkább az egyéb belterületeket, valamint a külterületeket érinti. Tengelichez ma 11 belterületen kívüli lakott településrész tartozik, melyek között a népességszám és funkció alapján differenciálódás figyelhető meg, ugyanakkor közös jellemzőjük a népesség kicserélődése és elöregedése, a munkahelyek és szolgáltatások részleges vagy teljes hiánya, az épületállomány romlása, valamint a mezőgazdasági tevékenység visszaszorulása, és a lakófunkció dominanciája. Az egykori majorok és a település központja közötti kapcsolat gyenge, a lakosok jelentős része nem kötődik Tengelichez, amely elsősorban a nagy távolságra és a gyenge közlekedési kapcsolatra vezethető vissza. A fenti folyamatok hosszútávon a településrészek elnéptelenedéséhez, a szociális problémák fokozódásához vezethet, ezért a települési funkciók bővítése, valamint a közlekedési kapcsolat erősítése javasolt.

IRODALOM

- BAJMÓCY P. – BALOGH A.** (2012) egykori majorok tipizálása vas megyei példákon. *Földrajzi Közlemények*, (136) 2. pp. 165–181.
- BAJMÓCY P. – ILCSIKNÉ MAKRA ZS. – TÓTH L.** (2018): A hazai külterületek átalakulása 1990 után. *Településföldrajzi Tanulmányok*, (7) 1, pp. 3-17.
- BALOGH A. – BAJMÓCY P.** (2011): Majorok a Nyugat-Dunántúlon. Savaria University Press, Szombathely, 126p.
- BALOGH A.** (2015): Aprófalvak és majorok: településföldrajzi hasonlóságok és különbségek. *Településföldrajzi Tanulmányok*, (4)2, pp. 25-43.
- BEREND T.I. – RÁNKI GY.** (1987): Közép-Kelet Európa gazdasági fejlődése a 19. században. Gondolat Kiadó, Budapest – Pécs 584 p.
- ÉGETŐ M.** (1974): A szőlőművelés átalakulása a századfordulón a Solt-vidéken. *Cumania: a Bács-Kiskun Megyei Múzeumok közleményei* 2. pp. 133–158.
- ÉGETŐ M.** (1978): A lakáshasználat változásai a szanki tanyákon az utóbbi száz évben. *Cumania: a Bács-Kiskun Megyei Múzeumok közleményei* 5. pp. 159–190.
- ÉGETŐ M.** (2003): A filoxéravésztlől a második világháborúig. *Rubicon*. 1-2. pp. 84–87.
- FARKAS D. – TEMEI Á.** (2007): Tengelic története. Tengelic 197 p.
- FRISNYÁK S.** (1990): Magyarország történeti földrajza. Tankönyvkiadó, Budapest, 213 p.
- KOZÁRI M.** (1999): Adatok az uradalmi majorok életéhez (Somogy megye, 1930-40-es évek). *Ethnographia* 1. pp. 91–96.
- KRISTÓ GY. – BARTA J. – GERGELY J.** (2002): Magyarország története előidőktől 2000-ig. Pannonica Kiadó, Budapest, 687 p.
- MASINKA K.** (2018): Puszták népe a Dél-Dunántúlon: puszták, majorok és egyéb külterületi lakott helyek differenciálódásának vizsgálata. In: Alpek B. L. (szerk.): *Földrajz, diverzitás, csomópontok*. Tanulmánykötet a 70 éves Dövényi Zoltán professzor tiszteletére. Publikon Kiadó, Pécs, pp. 117-124.
- MIKLE GY.** (2019): A vidék újrastrukturálódása és a prekariátus fogalma a majorok kutatásának szemszögéből. *Földrajzi Közlemények*, (143) 3. pp. 236-249.
- MOHOS M.** (2007): Szőlőhegyi szórványból aprófal. In: Csapó T. – Kocsis Zs. (szerk.): *A kistelepülések helyzete és településföldrajza Magyarországon*. III. Településföldrajzi Konferencia. Savaria University Press, Szombathely, pp. 255–264.

- MOHOS M.** (2008): Egy régi borvidék a történeti Zala megyében. – Korunk, Harmadik folyam 9. pp. 28–33 .
- ÓNODI G. – CROS KÁRPÁTI ZS.** (2002): A kertségek és a kertkultúra eredete, alakulása Magyarországon. Falu-Város-Régió 3. pp. 12–17.
- ORTUTAY GY. (SZERK.)** (1977): Magyar Néprajzi Lexikon. Akadémiai Kiadó, Budapest. 4596 p.
- PÓCSI G. – BAJMÓCY P. – JÓZSA K.** (2008): A majorságok településföldrajzi fejlődése és jelenlegi differenciálódása Somogy megye példáján. In: Szabó V. – Orosz R. – Nagy R. – Fazekas I. (szerk.): IV. Magyar földrajz konferencia. Debrecen. pp. 322–327.
- ZACHAR P. K.** (2005): A hegyközségek önkormányzatiságának kérdéseiről. In: Gergely J. (szerk.): Autonómiák Magyarországon 1848-2000 I. L'Harmattan Kiadó, Budapest, pp. 73-65.
- VASÁRUS G.** (2016): Külterületi szuburbanizáció és szegregáció: Példák vidéki agglomerációk konfliktusaira. Településföldrajzi Tanulmányok, (5)1, pp. 84-94.